

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳՈՂԳՈՐԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Գ.

Հաքէմի քանդած սրբափայտերը երկար առին մնացին նոյն վիճակի մէջ, մինչև որ հոստանդլին Մանամախտս դահ բարձրացաւ և ան 1042ին պատեհութիւն գտաւ վերականգնելու զանոնք: Արքան որ երուսաղէմի քրիստոնեաները մեծ ուրախութիւն ունեցան այս վերանորոգութեանց համար, բայց զարձեալ տիրող կացութեան հետեւանքով կը մնային երկիւղի և սարսափի մէջ. քիչ մնաց որ 1070ին վերադարձ քանդուէր Քրիստոսի Կերեզմանը. բարեբախտաբար Արեւմտաք զոյաց վասնդր և Մանամախտի կառուցած շէնքերը 15 Յուլիո 1099ին յաղթապանծ ինչապիւրնեքուս ուրախութեան արցունքները և յաղթանալի երգերը ընդունեցին:

Քրիստոսի Չարչարանաց և Յարութեան սրբափայտերը արամբարանօրէն երկու դասակարգ շէնքերու կը բամնուէին, Ս. Կերեզմանը և անոր յարամասերը. Գողգոթան և յարակից մասերը:

Մենք՝ ըստ մեր նիւթին նախ պիտի բացատրենք այս թուականին վերանորոգութեամբ Գողգոթայի եկեղեցին և յետոյ պիտի նկարագրենք հայկական յիշատակները նոյն եկեղեցիի վերաբերութեամբ: Գողգոթան միշտ ցոյց կը տրուի Ս. Յարութեան եկեղեցիին արեւելքը, համաձայն միւսնոյն մերձաւոր հաստատումին՝ սր սրբափայտերու պատմութեան նախընթաց չըջանեալութեամբ մէջ յիշատակուած է: Ան Ս. Կերեզմանի մեծ եկեղեցիէն գուրս առանձին փոքրիկ շէնք մըն էր: Վերնաշարի աղօթարանը, որ կը ծածկէր խաչելութեան ժայռը, զարդարուած էր գեղեցիկ մոլայիքներով որ կը ներկայացնէին ինչեւալ Քրիստոսը իր ծախը ունենալով իր մայրը և աջը՝ Ս. Յովհաննէսը: Մէկ կողմէն հարկաւարապէս իր գեղարդովը կը ծակէ Յիսուսի կողը, մինչ ուրիշ կողմէն զինուոր մը եղէզի մը ծայրը անցուցած և քաջախով լեցուած սպունդը կը ներկայացնէ: Ժայռին գաղաթը բաց

թողուած էր, որպէսզի հրաշովի պատուածքները երեւնային: Ստորնաշարի մատուռը մասամբ մը փորուած էր լերան ժայռին մէջ և Արեւմտաքցիները կը կոչէին զայն Գողգոթայ, իսկ Արեւելքցիները նախամեծարութեամբ Տեղի Կառափերայ (cranium) կը կոչէին զայն, որպէսզի վերնաշարի եկեղեցիին վերապահէին Գողգոթա անունը:

Խաչակրաց պատմիչը Տիւրոսի Արքեպիս, Կիլիկիոյ Տիւրացի, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Գողգոթայի մասին ինչապիւրնեքուս կատարած փոփոխութիւնները. «Լատիններու գրաւումէն առաջ Գողգոթան, կենդանաբար ինչապիւրնեքուս գիւտին տեղը, Պատմաբաններին, հրէից սովորութեան համաձայն Ս. Յարութեան եկեղեցիին շրջափակէն դուրս կը մնային, բայց երբ մերինները (Խաչակիրք), ողորմութեամբ Աստուծոյ քաղաքը գրաւեցին qorannur քաղիաւ (in manu forti) նոյն շէնքը իրենց խիստ նեղ եկեղեցու, նախկին եկեղեցիին վրայ աւելցուցին հաստատուն և խիստ բարձր շինութեամբ մը, որ հին մասերը ամբողջով միւսնոյն շէնքին մէջ կը բովանդակէր խնդրոյնի թեկոզ տեղերը: Պատմիչին այս խօսքերէն կը հասկնուի թէ ԺԱ. դարուն լատինները Բոլորաշէնը գեղեցկացուցին, առանց էտեան փոփոխութեան, արեւելքէն անոր կցեցին ճոխապէս զարդարուն հոռմէական եկեղեցի մը, Գողգոթան, Պատմաբաններին, Պիւստիսայի մուտքը և Ս. Պարտէզին արեւելքը գտնուող նոյն իսկ փոքր սրբափայտ աղօթարանները մէկ յարկի տակ ասին, կանգնեցին զանգակատուն մը. ինչապիւրնեքուս գործը մեծագոյն մասամբ այս կերպով կատարուեցաւ, այնպէս որ մինչև հիմա նոյնը մնացած է. թէև քիչ մը կերպարանափոխուած: Խաչակրաց ժամանակ աշխարհ Գողգոթան ուրոյն շէնք մը չէր. այլ միացած էր իր յարակից մասերով Ս. Յարութեան տաճարին. ուղեղներնեքուս ներկայարարութեան կը հասկնուի թէ Գողգոթայի մատուռը ունէր չորս կամարներ բայնի սիւներու վրայ հաստատուած. կեղծ նի սիւնը՝ առանցքը բոլոր կառուցուածքին, շէնքը կը բամնէր երկու որոշ մասերու: Գողգոթայի սիւններուն, պատերուն և կամարներուն զարդարանքները միշտ աչքի կը զարնէին, ինչպէս առաստաղին նոյնպէս յատակին վրայ գեղեցիկ նկար-

ներ ուխտաւորաց ուշադրութեան առարկայ եղած են :

1187ին երբ Սալակիւրները ստիպուեցան թողուլ Երուսաղէմը և Սալաէտտինի յաղթական բանակները զբաւեցին Ս. Երկիրը, Գողգոթայի եկեղեցին էր այն ինչ որ մենք կը տեսնենք այսօր, քիչ փոփոխութեամբ, քայքայի կարենանք մէջ բերել Գողգոթայի եկեղեցիին հայկական յիշատակները հարկ կ'ըլլայ ճշգիւ նոյն եկեղեցիին սեփականութիւնը : Յայտնի կ'երևի թէ աւելի կանուխէն, ինչպէս արարական տիրապետութեան նոյնպէս Սալակրաց ժամանակ տէրութեան սրբափայլերը ընդհանուր քրիստոնէութեան պատկանող վայրեր էին, պաշտամունք և արարողութիւնք ամէն քրիստոնէայ ազգեր ընկերակցաբար կամ առանձնաբար կը կատարէին որոշ ժամանակներու մէջ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ հին դարերէ ժառանգուած սաղիմական տաճարայինքէ և ծիսարաններէ : Բայց պատմական ապացոյցներ մեզ կը փաստեն թէ Դըւնեցի իսլամ յաղթականին տիրապետութեան օրերէն տնօրինական ինչ ինչ սրբափայլեր մասնաւոր ազգերու սեփականութիւն կը դառնան, որպիսին է Գողգոթան որ հայ ազգին օրինական և դարաւոր մէկ հաստատութիւնն էր, ինչպէս ըստաթեւ պիտի կարողանանք պարզել : Նախկին դարերու մեր մատենագիրներէն Անտասա Վրդ., Մովսէս Կաղանկատացի, Սոփրոս Պատմադրիմ քաղանկիչը, ինչպէս նաև Դաւանց քաղքի հեղինակը Գողգոթայի մասին ակնարկութիւններ ունին, բայց անոնց տողերը չեն կրնար բացարձակօրէն պատմական արժէք ներկայացնել, յայտնի ըլլալով անոնց կարգ մը տեղեկութիւններուն տարւած և ժամանակավրէյ քննութիւնը, սակայն և այնպէս յիշեալ պատմիչներուն նոյն տողերը կարելի է նկատել վաղնջական աւանդութեան մը նուազկոտ արձայանդները :

Ինչ որ ալ ըլլան ժ.Գ. և ժ.Ե. դարերու Գողգոթայի սեփականութեան մասին տիրող պետութեան ապօրէն և անիրաւ որոշումները, Գողգոթայի եկեղեցիին հայկական սեփականութիւնը պատմականօրէն հիմնաւոր է. ուստի մենք նախ այս հիմնաւորութիւնը պիտի հաստատենք և յետոյ պիտի ներկայացնենք նոյն զէպքերը

ու անցքերը որ հայ ազգը զրկեցին իր նոյն դարաւոր եկեղեցիէն և ի վերջոյ պիտի ներկայացնենք Երկրորդ Գողգոթայի հաստատութիւնը, իսկական Գողգոթայի զիմացը :

Առաջին ապացոյցը զոր մեզ կը հայթայթէ 1867ին, օտարական մըն է Ս. Երկրին Փրանսական նամակատան մէկ պաշտօնեան՝ Գարլօ Կիւրմանի, որ իր Question sur la propriété du couvent de St. Jacques à Jérusalem տետրակին վերջին տողերուն մէջ կը յիշէ թէ Հայերը Սալաէտտինէն զնեցին Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը համաձայն այն անկողմնակալ վկայութեան, զոր կը հայթայթեն մեզ Անշէնի արքայաբանի տարեգրքերը : Անշէնի բենեդիկտեան արքայաբանը հիմնուած է Ժ.Ա. դարուն Սքարրի (Ֆրանսա) կղզիներէն միոյն մէջ. նոյն ըստինքէն յիշատակարանը կը զնենք հոս նոյնութեամբ. «Armeni christieni, magno dato censi pretio. Sepulchrum dominicum sua ecclesia et domini templum a salahadino redemerunt» : Այս թանկագին յիշատակարանը կը յիշեն նաև մեր Երուսաղէմի պատմիչներէն Սաւալուն և Աստուածատուր Կոստանց յիշատակելու ազդիւրը : Նոյն յիշատակարանին ճշգրտութիւնը մեր խնդրանոց վրայ կատարած է Դոմինիկեան գիտնական հայերէն մին և յայտարարած է թէ այդ թանկագին յիշատակարանը խոհապէս մինչև այսօր գոյութիւն ունի Անշէնի արքայաբանին մէջ : Մենք վերեւ գրեցինք թէ Սալակիւրները Ս. Յարութեան բոլոր սրբափայլերը մէկ յարկի տակ ամփոփեցին, այնպէս որ Տնօրինական տեղերու յարակից մասերը ամբողջութիւն մը կը կազմէին, կեդրոնը ըլլալով Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը : Կատկած չկայ թէ Հայք Սալաէտտինէն ըստանալով Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը, սեփականատէր կ'ըլլային տեղւոյն կառուցուածքներուն. բայց կ'երևի որ Հայերը քրիստոնէական եղբայրսիրութեամբ առլցուն՝ Ս. Յարութեան տաճարին ամբողջութեան չուղեցին տիրանալ, այլ միայն նախընտրեցին Գողգոթան իրենց պահել, թոյլ տալով միեւնոյն ժամանակ միւս քրիստոնէից իրենց ուխտը և արարողութիւնները կատարելու : Հայեր որոշապէս սեփականատէր դարձած են Գողգոթայի եկեղեցիին և երեք հարիւր տարիներ յետոյ նոյն սրբափայլը անիրաւաբար կը յափշտակուի

ուրիշներէ։ Երկար կ'ըլլայ հոս մէջքերէլ յիշատակարանները այն զրչագրողներուն որ Գողգոթայի հայ եկեղեցիին մէջ ընդօրինակութիւններ կատարած են։ Միայն հետաքրքրութեան համար ձեռագրաց յիշատակարաններէ քաղելով կը գնենք ցանկը անոնց որ այդ կերպ աշխատանք ունեցած են հոն։

1⁰. Վարդան վրդ. Բարեղցի. 12 տարի կը մնայ Երուսաղէմ և Գողգոթայի համար կ'ընդօրինակէ ձաշտ զիոյ մը, 1365ին. յիշեալը յետոյ կը դառնայ Կիլիկիա և եպս. կը ձեռնադրուի Կոստանդին կաթողիկոսէն։

2⁰. Յովնաննիս Կոնստոյ՝ 1416ին Ս. Գողգոթայի եկեղեցիին մէջ Աւետարան մը կ'ընդօրինակէ Քաջբերունեաց Խառարաստի վանահայր Կարապետ վրդ.ի համար, որ ուխտի եկած էր նոյն միջոցին։

3⁰. Մկրտիչ արևդայ՝ լուսարար Ս. Յարութեան և Գողգոթայի, 1427ին ստացողը կ'ըլլայ Կարողիկեայց թղոց մեկնութեան մէջ ձեռագրին։

4⁰. Ներսիս Երեց՝ Երուսաղէմի Մեղրոց և Աբրահամ պատրիարքներու օրով (1445-1461) Երուսաղէմի մէջ կ'ընդօրինակէ Դանաւում մը (անթուական) և իր յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ Գողգոթայի եկեղեցին։

Այս և ուրիշ յիշատակարաններէն, ինչպէս նաև հրովարտակներէն կը հասկցուի թէ Գողգոթայի եկեղեցին մինչև ժն. դարու կիսուն, թերեւ քիչ մըն ալ աւելի, կը մնար Հայոց Միաբանութեան սեփականութիւնը։

Վրացիք քրիստոնեայ ըլլալէ գրեթէ յիսուն տարի վերջ բաղմութեամբ կուգան հաստատուիլ Ս. Երկրին մէջ, անոնցմէ մին Պետրոս Վրացին. կալիսկոպոսանութէ առաջ, Երուսաղէմ եկած էր ու հաստատած էր վանքեր օրոնցմէ մին Երուսաղէմի մէջ և միւսները Յորդանանու ափերուն վրայ կը զանուէին։ Պրոկապլոսի համաձայն, Յուստինիանոս ալ վրացիները շահելու համար կառուցած էր Խաշտվանքը որ բերդանման հաստատութիւն մըն է։ Ժամանակի ընթացքին Ս. Քաղաքին մէջ ունեցան նաև ուրիշ վանքեր ալ և տեղական քրիստոնէից մէջ գրաւեցին աղղեցիկ զիրք մը։ Արարական իշխանութեան և Խաչակրաց ժամանակ թէև նուազեցաւ անոնց թիւը, բայց Մէմլուքներու իշխանութեան օրով Երուսաղէմի վրացիները սկսած

էին վարուիլ տիրաւար, յայտնի ըլլալով նոյն Կովկասցի իշխանաւորներուն դրացինական սերտ կապակցութիւնը Վրացի ժողովրդեան հետ ու անոնց շահու և այլ նիւթական յարաբերութեանց վիճակը, ինչպէս նաև վրացական թաղաւորութեան զաւնակցութիւնը Եգիպտոսի Մէմլուք տութեանութեան հետ, Վրացիք ժ.Գ. և ժ.Գ. դարերուն Ս. Երկրին մէջ ստացան առանձնաշնորհեալ կացութիւն մը և Վրացիներ չափազանցօրէն բաղմացան, վանական հաստատութիւնները աւելի ճոխացան, անոնց ուխտաւորները Երուսաղէմ կը մտնէին մեծաւաղէս և զօրջակներ պարզած, արք և կանայք զինեալ վիճակով, և չէին վճարէր այն հողատուրքը որ կը վճարէին ուրիշ աղղայց ուխտաւորները։ 1240ին Ժագալ Վիթրիկի գլխավորութեամբ խիստ նշանակալից են, Վրացիք տակաւ առ տակաւ Յունաց զիրք կը գրաւեն Ս. Քաղաքին մէջ։ Վասնզի Մէմլուքները՝ ինչպէս Յոյները նմանապէս միւս քրիստոնեաները հանդիստ չէին թողուր։ Իշխանութեամբ և զիրքով զօրացած Վրացիք՝ նախանձու ոգով լրցուած՝ կ'ուզէին յափշտակել Գողգոթայի հայկական եկեղեցին պարզապէս շահագործելով Մէմլուք իշխանութեան իրենց նրկատմամբ ունեցած և վերև պարզուած կապակցութիւնները։ Մեր Պատրիարքարանի արարելէն զիմանալիքներու պարունակութեանէն յայտնի կ'ըլլայ որ Վրացիք 1316ին խրատեցան յափշտակելու Գողգոթան. նոյնը կրկնեցին 1395ին. երկիցս կատարուած այս ապօրէն ձեռնարկին անհաւելանք մնաց Հայոց Միաբանութեան՝ Մէմլուք իշխանութեան մօտ կատարած ազդու զիմումներուն հետեանքով, բայց Մեմլուքներու այդ շփացած զաւնակիցները առիթ կը փնտռէին խրացնելու թէ՛ Ս. Յակոբի վանքը և թէ՛ Գողգոթայի Հայոց եկեղեցին, առաջնի մասին բոլորովին մերժուեցան. իսկ երկրորդի համար թէև աւնիրաւ, բայց ամէն ապօրէն միջոցները գործադրեցին։ Երուսաղէմացի Յովհաննէս Կար. ալ անուամբ Հեմնէ, իր Երուսաղիմի Պատմութեան մէջ ամփոփ կերպով կը պատմէ այս զէպքը աւանդով Յայրաւորդի մը յիշատակարանէն և Ս. Յարութեան Վերնատան եկեղեցիին պատին վրայ ազդուութեամբ արձանագրութեանէն, որ իր Ժամա-

նակ գոյութիւն ունէր. բայց այժմ ոչ: Հէն-
նէի պատմութեան համաձայն հետևեալ
կերպով տեղի ունեցած է այս գէպը: 1439
ին, Եգիպտացի Մարտիրոս պատրիարքին
օրով, Եգիպտացի մեծ վաճառական մը Պա-
յիպի անուն՝ վաճառականութեան համար
Վրաստան կ'երթայ, ան շատ բարեկամ էր
Եգիպտոսի սուլթանին, այս պարագան ի-
մանալով Վրաց թագաւորը ամէն ապօրէն
միջոցներով կը սիրաշահի զանիկա և միջ-
նորդ կը բռնէ սուլթանին մօտ, որպէսզի
Գողգոթան Հայերէն առնու և տայ Վրա-
ցիներուն. Ղայիպի վրացի ծառաներ և
աղախներ իրր ընծայ կը բերէ սուլթանին,
հանգերձ բաղմագանձ հարստութեամբ, որ
մեծապէս կը զիւրացնեն յափշտակութեան
գործը ու այս կերպով միայն Վրացիք կը
տիրանան Գողգոթայի: Մարտիրոս Եգիպ-
տացի պատրիարքը կը զիմէ՝ սուլթանին
որպէսզի ան ևս առնու այդ հրամանը ու
Գողգոթան վերադարձնէ Հայ Միաբանու-
թեան. իր ջանքերը կը յաջողին և կրկին
հրովարտակ կ'ստանայ, բայց զարձեալ
Վրացի թսկիներով կուրացած Ղայիպին կը
թեքէ սուլթանին միտքը և կրկին վրացիք
Գողգոթան կը յափշտակեն. ըստ պատմու-
թեան, ծերունի պատրիարքը հինգ անգամ
Եգիպտոս կը ճամբորդէ արդարութիւն
գտնելու համար, բայց թսկիներուն փայլը
և ընչաքաղցութիւնը պաշտօնական անձե-
րը կը հեռացնէին արդարութենէ: Եւ Գող-
գոթան կը յափշտակուի: Այս խնդրոյն
նկատմամբ գոյութիւն ունեցող սուլթա-
նական հրովարտակները ստուգապատու
վիտներ են և ճշգրտոյն պատկերացումը
կուտան նոյն ժամանակի վարչական և հան-
րային կեանքին:

Անուգիդ ճանապարհով ստացուած
յաղթանակները տեսական չեն կրնոր ըլլալ.
Վրացիներուն կողմէն Գողգոթայի ստացման
համար ձեռք բերուած վճռադիրը Ս. Երկ-
րին մէջ անոնց համար կը բանայ անկումի
և բարոյական խեղճութեան թուական մը.
1516ին Սէլիմի բանակները չափով յաղ-
թահարեցին Մէմլուքները և Վրացիք ալ
երեսագէմի մէջ քաղաքականապէս կո-
րուսին իրենց ազդեցութիւնը: Վրացի կը-
ղերին և ժողովրդեան անկեալ վիճակը ազ-
գեց անոնց պատկանեալ հաստատութիւն-
ներուն վրայ: Վրաստան զաղրեցուց իր

նպաստները, ուխտաւորները պակեցան և
վանքերն մնացին մեծամեծ պարաքերու
տակ, և չկրցին մատակարարել իրենց և
կեղեցիները. 1642ին Վրացի վանականնե-
րը Գողգոթայէն քաշուեցան ու յանձնելով
զայն կրօնակից Յոյներուն, ժամանակ մը
մնացին Խաչավանքին մէջ. հոն ալ չկրցին
տեղաւորուիլ և 1655ին բոլորովին լքեցին
երեսագէմը, իրենց ընդաման հաստա-
տութիւնները կամ ծախելով և կամ Յոյ-
ներուն յանձնելով. և ահա անոնք Սերպե-
րու և Թրակացիներու նման չկարողացան
պաշտպանել իրենց կրօնական հաստատու-
թիւնները. ազգային յոխորտանքին վախ-
ճանն էր այս: Մարտիրոս պատրիարք երբ
հակառակ իր ջանքերուն և տաժանակիր
ճամբորդութեանց չկրցաւ տիրանալ Գող-
գոթային, Եգիպտոսի սուլթանէն ծախու
կ'առնու Ս. Յարութեան տաճարին մէջ
գտնուած Թապաւոսաց Աղօրասեղի ըսուած
վերնատունը որ սանդուղով մը կապուած
էր վարի յարկերուն հետ. և կեղեցիկ կը
վերածէ և կ'անուանէ Երկրորդ Գողգոթա. նոյն
վերնատունը, ունէր երեք կամար և երկու
մեծ լուսամուտներ, որ կը նային Ս. Յա-
րութեան դրան վրայ. Գողգոթայի փոխա-
րէն վերնատան եկեղեցին արքունի հրա-
մանաւ և պետական որոշումով և վաւե-
րաթուղթերով սեպհականութիւնը եղաւ
Հայոց միաբանութեան, որ մինչև այսօր
իր յատուկ առօրեայ պաշտամունքներուն
և հանգիստական արարողութեանց համար
կը գործածէ զայն: Նոյն վերնատան եկե-
ղեցիին մէջ նորոգութիւն ըրած է նախ
Գրիգոր Պարոնաւէր պատրիարքը, որ լատին-
ներէն երեք կամար եւս առած և փոխա-
րէն տուած է Պարսկ ըսուած տեղւոյն վրա-
յի կանթիզն և այն խոցը որ կը գտնուէր
լատիններուն երգեհոնին մօտ, և Պարոն-
աւէրը այս կերպով կ'ընդարձակէ նոյն եկե-
ղեցին. ապա Յովհաննէս վրդ. Երեսա-
գէմացի (յետոյ եպոս.) օգնութեամբ կո-
րուսին և Շղթայակիւրին, որ տակաւին Պե-
լիս կը գտնուէր, նոյն տեղւոյն մէջ Աւագ
սեղանին զմայը գտնուած և առաստա-
ղէն մինչև յատակը խորսխած քարէ քա-
ռակուսի ահաղին սրւեղ՝ որ կը զոյգէր սե-
ղանը, մեծ աշխատութիւններով մէջտե-
ղէն վերցնել կուտայ, կամարներով կ'ամ-
բայնէ պատերը և աւելի ևս կ'ընդարձակէ
եկեղեցին, ժամարաներու և ժամարարներու
համար ալ յատուկ սենեակներ աւելցնելով:

(ԱՆՔԶ)

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ